

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ В ПРОЦЕСІ ДОКАЗУВАННЯ СТОРОНОЮ ОБВИНУВАННЯ ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

SPECIFIC FEATURES OF IMPLEMENTING THE PRINCIPLES OF CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE PROCESS OF PROVING BY THE PROSECUTION

Голубов А.Є., к.ю.н., с.н.с.,
доцент кафедри права

Національний аерокосмічний університет імені М.С. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»

Досліджено питання ролі засад кримінального провадження у регулюванні процесуальної діяльності з доказування, зокрема здійснюваного стороною обвинувачення. В основу дослідження покладено тезу, що сучасне кримінальне провадження України та такий його складник, як доказування, є засобами реалізації моделі справедливого правосуддя, яке діє як засіб утвердження і забезпечення прав та свобод людини. Відзначено, що процесуальне доказування реалізується згідно з вимогами кримінальної процесуальної форми, зміст якої визначається з урахуванням загальних засад кримінального провадження. Вплив цих засад на доказування формує стабільний правовий режим кримінальної процесуальної діяльності з доказування, що забезпечує виконання завдань кримінального провадження. Запропоновано в змісті поняття «доказування», окрім акценту на його процесуальну форму здійснення та реалізацію через дії зі збирання, перевірки та оцінки доказів, указувати на його підґрунтя – засади кримінального провадження, а також мету здійснення – ухвалення справедливого та законного судового рішення.

Висвітлено значення та характер впливу на діяльність сторони обвинувачення під час доказування таких засад кримінального провадження, як: верховенство права, законність, повага до людської гідності, забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, недоторканність житла чи іншого володіння особи, таємниця спілкування, невтручання у приватне життя, презумпція невинуватості, свобода від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї, змагальність сторін, рівність перед законом і судом. Доведено, що зміст та способи діяльності з доказування, яке здійснюється стороною обвинувачення, визначаються з урахуванням загальних засад кримінального провадження, а тому така діяльність повинна базуватися на вимогах цих засад та відповідати їм. Підкреслено, що доказування стороною обвинувачення має здійснюватися з урахуванням практики Європейського суду з прав людини як гарантії ухвалення справедливого судового рішення та захисту прав і свобод особи у кримінальному процесі.

Ключові слова: кримінальний процес, засади кримінального провадження, доказування, процесуальні гарантії, справедливе правосуддя, охорона прав, свобод учасників кримінального провадження.

The author has studied the issue of the role of criminal proceedings principles in the regulation of procedural activities on proving, in particular carried out by the prosecution. The study is based on the thesis that current criminal proceedings in Ukraine and such a component of criminal proceedings as proving are means of implementing a model of reasonable administration of justice, which acts as a mean of asserting and ensuring human rights and freedoms. It has been noted that procedural proving is implemented in accordance with the requirements of the criminal procedural form, whose content is determined taking into account the general principles of criminal proceedings. The influence of these principles on proving forms a stable legal regime of criminal procedural activity on proving, which ensures the implementation of the tasks of criminal proceedings. The author has offered to indicate the basis – the principles of criminal proceedings and the purpose of implementation – adoption of a fair and lawful court decision in the content of the concept of “proving”, in addition to the emphasis on its procedural form of the implementation and realization through the collection, verification and evaluation of evidence.

The author has highlighted the significance and nature of the influence on the activities of prosecution while proving such principles of criminal proceedings as: rule of law, legality, respect for human dignity, ensuring the right to liberty and personal integrity, inviolability of home or other person's property, secrecy of communication, privacy, presumption of innocence, freedom from self-revelation and the right not to testify against close relatives and family members, adversarial proceedings, equality under the law and the court. It has been proved that the content and methods of proving activities carried out by the prosecution are determined taking into account the general principles of criminal proceedings, and therefore such activities should be based on the requirements of these principles and meet them. It has been emphasized that the prosecution carries out proving taking into account the caselaw of the European Court of Human Rights, which is the guarantee for adopting a fair court decision and for protecting human rights and freedoms within criminal proceedings.

Key words: criminal procedure, principles of criminal proceedings, proving, procedural guarantees, reasonable administration of justice, protection of the rights, freedoms of criminal proceedings participants.

Постановка проблеми. Значною за обсягом та важливою за значенням складовою частиною процесуальної діяльності уповноважених державних органів та їхніх посадових осіб під час кримінального провадження є доказування. Закріплення у 2012 р. в кримінальному процесуальному праві оновленого інституту доказування на ґрунті демократичних засадах слід уважати одним з основних здобутків реформи сучасного кримінального судочинства країни. Але, як свідчать численні рішення Європейського суду проти України щодо порушення положень статей 3, 5, 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, на жаль, окремі аспекти цього інституту в кримінальному процесуальному праві потребують удосконалення, а практика реалізації відповідних норм КПК України – свого приведення у відповідність з європейськими стандартами здійснення судочинства. Розв'язання цих питань безпосередньо пов'язано зі створенням умов для належного виконання уповноваженими державними органами та їхніми посадовими особами завдань криміналь-

ного провадження, зокрема з охорони прав та свобод його учасників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання доказування у кримінальному провадженні завжди були предметом наукових досліджень, що віднайшло своє відображення у працях таких науковців, як: Ю.М. Грошевий, В.В. Вапнярчук, В.П. Гмирко, О.П. Кучинська, Л.М. Лобойко, В.Т. Маляренко, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, Д.П. Письменний, М.А. Погорецький, С.М. Стахівський, Л.Д. Удалова, В.П. Шибіко, О.О. Юхно та ін. Завдяки цьому у вітчизняному праві досить глибоко досліджено такі питання, як зміст діяльності з доказування, окремі форми та методи збирання, перевірки та оцінки доказів, поняття та види доказів, критерії визнання їх належності, достовірності, допустимості, права та обов'язки суб'єктів доказування тощо. Отримані теоретичні результати сприяли розробленню нормативних положень, якими регламентована кримінальна процесуальна діяльність із доказування в кримінальному провадженні.

Не вирішені раніше проблеми. І хоча інститут доказування знайшов своє оновлене закріплення в КПК України 2012 р., це не означає, що в юридичній науці та на практиці зараз відсутня потреба у його подальшому удосконаленні. Є підстави казати, що ще не всі аспекти його реалізації віднайшли своє належне вирішення, а деякі питання потребують перегляду або більш глибокого аналізу. Так, недостатньо повно висвітлено питання значення та специфіки реалізації засад кримінального провадження під час доказування, особливо з боку уповноважених державних органів та їхніх посадових осіб. Також потребують додаткової уваги питання дотримання гарантій прав, свобод та законних інтересів учасників процесуального доказування.

Мета статті полягає у висвітленні ролі, характеру впливу та встановленні особливостей реалізації засад кримінального провадження у діяльності з доказування, яке здійснюється стороною обвинувачення.

Виклад основного матеріалу. Зміни, які відбулися з моменту ухвалення нового КПК України у змісті правового регулювання кримінальної процесуальної діяльності, мали своїм наслідком те, що кримінальне процесуальне право встановило правила, дотримання яких необхідне для достовірного з'ясування обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні для справедливого здійснення правосуддя [1, с. 30] та справедливого вирішення питання про кримінальну відповідальність [2, с. 13]. Отже, в основі побудови сучасного кримінального судочинства України лежить модель справедливого правосуддя, яке діє як засіб утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ст. 3 Конституції України). Ця модель базується на певних основоположних ідеях, які визначають зміст та форму кримінального провадження, зокрема такого його компонента, як доказування, яке становить основний обсяг кримінальної процесуальної діяльності [3, с. 3]. Основу такої моделі кримінального судочинства та здійснюваного під його час доказування утворюють загальні засади кримінального провадження.

Беручи до уваги розуміння поняття «засади кримінального провадження», яке йому дається у фаховій літературі [1, с. 62; 2, с. 30], можна зауважити, що ці базові приписи впливають на формування всіх інститутів кримінального процесуального права та врегульовану ним діяльність, у тому числі й доказування. З урахуванням наведеного відзначимо, що принципи кримінального провадження, відображуючи «закономірності і найбільш суттєві його властивості» [1, с. 62], по-перше, визначають зміст діяльності органів та посадових осіб, які ведуть кримінальний процес, пов'язану із доказуванням, по-друге, відображують закономірності і найбільш суттєві властивості доказування, по-третє, сприяють додержанню прав і законних інтересів осіб, які до нього залучені. Так, О.Ю. Костюченко зауважує, що збирання, перевірка та оцінка доказів сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування на засадах змагальності є запорукою справедливості та законності судового рішення [4, с. 38]. З аналізу цієї позиції вбачається прямий вплив, зокрема, принципу, що передбачений ст. 22 КПК України, на здійснення доказування як умови досягнення мети кримінального провадження (справедливості та законності судового рішення).

Відповідно, як теоретичне узагальнення відзначимо, що усталене визначення поняття доказування як «передбачена законом кримінальна процесуальна діяльність, яка здійснюється у певній процесуальній формі, змістом якої є збирання, перевірка та оцінка доказів та їхніх процесуальних джерел, із метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження» [1, с. 195; 2, с. 125; 3, с. 12; 5, с. 120], можливо уточнити. По-перше, у частині посилання на те, що воно здійснюється на ґрунті засад кримінального провадження, а по-друге, що його спрямовано на досягнення мети – «справедливе вирішення питання про кримінальну відповідальність».

Щодо принципів кримінального провадження, то розглянемо вплив деяких із них на зміст діяльності з доказування, де окрему увагу приділимо особливостям їх реалізації в діяльності сторони обвинувачення.

Насамперед йдеться про засаду верховенства права (ст. 8 КПК України). Щодо її реалізації вказано, що засоби діяльності доказування як системи функціонально спрямованих знань, пізнавальних процедур і технік, що використовуються для формування процесуального знання, виготовлення юридичних конструкцій та їх обстоювання у суді повинні відповідати критеріям верховенства права [6, с. 32], тому доказування, яке здійснюється стороною обвинувачення, не може бути спрямовано або бути засобом незаконного обмеження чи порушення прав та свобод людини. Ця засада орієнтує дізнавача, слідчого, прокурора на забезпечення реалізації в кримінальному провадженні основоположних демократичних принципів права. Окремо відзначимо, що ця засада застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (далі – Суд) (2 ст. 8 КПК України). Тому і здійснення доказування стороною обвинувачення має здійснюватися з урахуванням цієї практики Суду. Слушно вказано, що сьогодні завдяки практиці цього Суду сформувалися певні вимоги до належного судового доказування, дотримання яких саме і забезпечує справедливість судового розгляду і, відповідно, судового рішення [7, с. 9]. І це повною мірою має характеризувати практику реалізації доказування у сучасному кримінальному процесі України.

Засада законності (ст. 8 КПК України) вимагає від прокурора, слідчого, дізнавача, інших службових осіб органів державної влади неухильно додержуватися вимог кримінального процесуального законодавства, яким у тому числі регламентована діяльність із доказування. Ця засада також покладає на сторону обвинувачення обов'язок «усебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження ... надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень» (ч. 2 ст. 8 КПК України). Таким чином, законність разом з іншими принципами визначає суб'єктів, на яких лежить обов'язок доказування. Ця засада також орієнтує сторону обвинувачення на виконання приписів ст. 91 КПК України та вказує спосіб виконання цього обов'язку: всебічно, повно і неупереджено. У цьому контексті звернено увагу, що істинний спосіб діяльності сторони обвинувачення та захисту і суду буде таким лише тоді, коли учасники провадження, здобуваючи відповідні дані, діють справедливо і на підставі не лише принципу законності, а й принципу верховенства права [8, с. 8]. Такий погляд не тільки показує значення цих засад у регулюванні доказування, а й указує на системні зв'язки між ними.

Засада, передбачена ст. 11 КПК України, акцентує увагу на обов'язку прокурора, слідчого, дізнавача під час здійснення доказування забезпечити повагу до людської гідності, прав і свобод кожного учасника кримінального провадження, зокрема шляхом утримання від дій, пов'язаних із катуванням особи, жорстоким, нелюдським або таким, що принижує її гідність, поведінням, від погроз застосування такого поведіння тощо. Однак, як свідчить аналіз рішень Суду у справах, наприклад «Нечипорук і Йонкало проти України», «Жизіцький проти України», «Григор'єв проти України», «Зякун проти України», випадки недотримання вимог ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод органами розслідування саме в частині застосування до особи жорстокого поведіння (катування) з метою отримання доказів носять системний характер. Але, як нагадує Суд, допустимість як доказів показань, отриманих у результаті катування або інших видів жорстокого поведіння у порушення ст. 3 Конвенції, з метою встановлення відповідних фактів у кримінальному провадженні призводить до його

несправедливості у цілому незалежно від доказової сили таких свідчень [9]. Тому цю засаду слід уважати гарантією від такого поведіння як засобу отримання доказів, а факти катування особи або іншого жорстокого поведіння під час установлення кримінального провадження через дію цієї засади мають визнаватися недопустимими доказами незалежно від їхньої доказової сили. Відповідно, потребують свого подальшого опрацювання питання процесуальних гарантій дотримання вимог ст. 11 КПК України під час збирання доказів стороною обвинувачення. Адже, як слушно вказує Л.М. Лобойко, позбавлення фактичних даних, зібраних під час досудового розслідування шляхом застосування катувань, «статусу» доказів могло хоча б не усунути, але зменшити кількість катувань [8, с. 14].

Схожі міркування слід урахувати і щодо дотримання під час доказування засади забезпечення права на свободу та особисту недоторканність (ст. 12 КПК України). По-перше, у контексті заборони застосування або погрози застосуванням запобіжних заходів до підозрюваного з метою отримання визнання ним своєї вини. По-друге, доведення прокурором, слідчим, дізнавачем необхідності застосування того чи іншого запобіжного заходу, пов'язаного з обмеженням свободи та особистої недоторканності особи. Щодо останнього моменту вказується, що розробниками нового КПК України була сприйнята прогресивна позиція щодо забезпечення досліджуваного права порівняно з попередньою редакцією закону, та передбачено, що тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовується виключно у разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе забезпечити досягнення мети їх застосування [10, с. 32–33]. Тобто ця засада вимагає від сторони обвинувачення доведення підстав для ухвалення рішень, пов'язаних з обмеженням свободи та особистої недоторканності особи. Більше того, через дію цих засад можна вести мову про виділення в межах провадження із застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні як окремого його елементу специфічного кола обставин (предмету доказування), які підлягають доведенню як основа для застосування таких заходів [11, с. 93–95].

Уважаємо, що вимога обґрунтованості (доведеності) рішення про обмеження прав і свобод особи у кримінальному провадженні стосується і випадків проникнення до житла чи іншого володіння особи (ст. 13 КПК України), втручання у таємницю спілкування (ст. 14 КПК України), втручання у приватне (особисте і сімейне) життя (ст. 15 КПК України). Сукупність цих засад установлює єдину систему правових гарантій особи від надмірного та необґрунтованого втручання в її автономну сферу під час здійснення стороною обвинувачення доказування. Їхня певна спільність зумовлена тим, що недоторканність житла чи іншого володіння особи є однією зі складових частин особистої недоторканності та тісно пов'язується правом на недоторканність особистого й сімейного життя, гарантованого ст. 32 Конституції України [12, с. 97]. Ці засади також є основою дії механізму виключення з процесу доказування доказів, отриманих із порушенням прав людини (ст. 87 КПК України). Або, як указано в літературі, вони встановлюють обмеження лише для способів, які явно суперечать закону [8, с. 4]. Тому засади кримінального процесу відіграють роль складників механізму охорони прав та свобод особи під час доказування, тобто гарантій у кримінальному провадженні. Стосовно прояву дії цих гарантій, то вказується, що збирання доказів на підтримку обвинувачення може зачіпати чимало прав за Європейською конвенцією, бо коли докази були здобуті з порушенням права на повагу до особистого життя, основним під час розгляду питання про їх прийнятність буде те, як це вплинуло на справедливий характер провадження у цілому [13, с. 20].

Щодо засад презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини (ст. 17 КПК України), свободи від само-

викриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї (ст. 18 КПК України), то ці конституційні за своєю правовою природою засади, поза всяким сумнівом, є вкрай важливими для діяльності з доказування. Як указано, вони є найважливішим не лише для змісту всієї кримінальної процесуальної діяльності, а й для всього суспільного життя, і для їх успішної реалізації КПК передбачає цілу низку похідних положень [2, с. 53–55]. Отже, ст.ст. 17, 18 КПК України насамперед установлюють процесуальні гарантії прав та свобод підозрюваного, інших учасників кримінального провадження, а також безпосередньо визначають вимоги до змісту та характеру діяльності сторони обвинувачення з доказування, де їх дотримання є обов'язком дізнавача, слідчого, прокурора.

Ще дві засади, які розглянемо в межах статті, – це змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості (ст. 22 КПК України), а також рівність перед законом і судом (ст. 10 КПК України). Ці основоположні приписи визначають форми та способи здійснення діяльності з доказування сторонами кримінального провадження, передбачають наділення для цього їх рівними правовими можливостями та забороняють установлення привілеїв чи обмежень у процесуальних правах, передбачених КПК України, зокрема в частині діяльності з доказування (збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів (ч. 2 ст. 22 КПК України)). Звернено увагу, що сутність засади змагальності – використання за допомогою процесуальних прав участі у доказуванні і відстоюванні своєї позиції [5, с. 76]. Тобто вона не лише впливає на формування типу сучасного кримінального процесу України, а й визначає функції сторін та характер їхньої процесуальної діяльності під час доказування. У літературі відзначається, що сьогодні завдяки практиці Європейського суду з прав людини сформувалися певні вимоги до належного судового доказування, де з погляду Суду належність установлення фактичних обставин судової справи має забезпечуватися виконанням таких основних вимог: упродовження змагальної моделі судового процесу; рівність процесуальних можливостей сторін у доказуванні [7, с. 9]. Отже, дотримання стороною обвинувачення засад змагальності та рівності не лише гарантує охорону прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а й є умовою належного встановлення фактичних обставин події кримінального правопорушення, а отже, і досягнення мети кримінального провадження.

Висновки. За результатами проведеного у статті дослідження наведемо такі теоретичні узагальнення.

Зміст та способи діяльності з доказування, яке здійснюється стороною обвинувачення, як невід'ємна частина кримінальної процесуальної діяльності регламентовано згідно з вимогами процесуальної форми, зміст якої визначається з урахуванням загальних засад кримінального провадження, а отже, така доказова діяльність дізнавача, слідчого, прокурора повинна базуватися на вимогах цих засад та відповідати їм.

Наслідком дії засад кримінального провадження є виникнення у дізнавача, слідчого, прокурора обов'язків дотримуватися вимог відповідних нормативних положень до здійснюваного ними доказування, які відображують елементи змісту цих засад. Це забезпечує створення стабільного правового режиму кримінального процесуального доказування, що сприяє як виконанню завдань кримінального провадження (зокрема, у частині швидкого, повного та неупередженого розслідування та застосування до кожного учасника кримінального провадження належної правової процедури), так і досягненню його мети – ухвалення законного, обґрунтованого, вмотивованого та справедливого судового рішення.

Додаткове підтвердження віднайшла теза про роль засад (принципів) кримінального процесу як гарантій

реалізації та охорони прав, свобод учасників кримінального провадження, а також гарантій виконання завдань кримінального провадження, у тому числі під час діяльності з доказування, яке здійснюється стороною обвинувачення.

У кримінальному процесі доказування стороною обвинувачення на стадії досудового розслідування має здійснюватися з урахуванням практики Європейського суду з прав людини. Роль останньої полягає у тлумаченні тих положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як джерела кримінального процесуального права, які в тому чи іншому аспекті визначають або стосуються способів збирання доказів, визначають критерії їх допустимості та доведеності обставин кримінального провадження. Також практика Суду виступає засобом унеможливлення залучення до процесу доказування доказів, отриманих у спосіб, який суперечить закону.

З урахуванням наведеного поняття «доказування» у кримінальному процесі пропонується розкрити так: це

передбачена законом та така, що здійснюється у певній процесуальній формі на ґрунті загальних засад кримінального провадження, діяльність суб'єктів доказування, змістом якої є збирання, перевірка та оцінка доказів та їхніх процесуальних джерел із метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження, ухвалення справедливого судового рішення та захисту прав людини й її основоположних свобод.

Перспективними напрямками наукових досліджень питання доказування є з'ясування відповідності норм КПК України, яким воно врегульоване, міжнародним стандартам справедливого правосуддя, а також забезпечення під час збирання доказів стороною обвинувачення гарантій прав та свобод учасників кримінального провадження. Їх розв'язання сприятиме подальшому становленню кримінального процесу України як засобу захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень та недопущення порушення прав та свобод його учасників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процес : підручник / Ю.М. Грошевий та ін. ; за ред. В.Я. Тація та ін. Харків : Право, 2013. 824 с.
2. Кримінальний процес України: загальна частина : підручник / Л.М. Лобойко та ін. Київ : Дакор, 2015. 172 с.
3. Грошевий Ю.М., Стахівський С.М. Докази і доказування у кримінальному процесі. Київ : Фурса С.Я., 2006. 272 с.
4. Костюченко О.Ю. Окремі питання вдосконалення змагальної процедури доказування під час досудового розслідування кримінального правопорушення. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 37–43.
5. Кримінальний процес України : підручник / Л.Д. Удалова та ін. ; за ред. В.В. Коваленка та ін. Київ : ЦУЛ, 2013. 544 с.
6. Вапнярчук В.В. Теорія і практика кримінального процесуального доказування : монографія. Харків : Юрайт, 2017. 408 с.
7. Рабінович П., Ратушна Б. Загальнотеоретичні проблеми права на належне доказування в українському судочинстві (у світлі практики Страсбурзького суду). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 3(78). С. 7–19.
8. Лобойко Л.М. Реформування кримінально-процесуального законодавства у частині регламентації окремих питань доказування. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2011. № 2(4). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n2/111mpord.pdf> (дата звернення: 22.08.2021).
9. Справа «Григор'єв проти України» (заява № 51671/07, рішення від 15.08.2012). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/974_833 (дата звернення 21.08.2021).
10. Кучинська О.П., Фулей Т.І., Бараннік Р.В. Принципи кримінального провадження у світлі практики Європейського суду з прав людини : монографія. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. 228 с.
11. Голубов А.Є. Предмет доказування у провадженні по застосуванню запобіжних заходів у кримінальному процесі України. *Модернізація законодавства у сфері захисту прав та свобод людини: досягнення та перспективи* : збірник матеріалів міжнар. юридичної наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція», м. Київ, 12 грудня 2019 р. Київ : ТПУ, 2019. С. 93–95.
12. Доказування у кримінальному провадженні : курс лекцій / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.О. Юхна. Харків : ХНУВС, 2018. 156 с.
13. Макбрайд Дж. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес. Київ : К.І.С., 2010. 576 с.